

NUTQIY MULOQOT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Yuldasheva S.F.,
*Umumiy tilshunoslik
kafedrasida o‘qituvchisi*

Nutqni rivojlantirish metodikasi ta’limdagi boshqa xususiy metodikalar bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi, chunki nutq – bola shaxsini to‘la-to‘kis rivojlantirishning eng muhim vositalaridan biridir. Atrofdagilar nutqini tushunish va bolaning o‘z faol nutqi har qanday pedagogik jarayonda zarurdir. Nutq bolaning butun faoliyatida unga yo‘ldosh bo‘ladi.

Intellect, ya’ni tashqi dunyoni xotira, tasavvur, xayolot, fikrlash, shuningdek, nutq yordamida anglash qobiliyati – bu insonni hayvondan ajratib turuvchi muhim xususiyatlardir. Intellect ham, nutq ham insonda ilk bolalik yoshida paydo bo‘ladi, hamda u o‘smirda va yosh yigitda faqatgina uning organizmi rivojlanayotgani uchun emas, balki ushbu odam nutqni ham o‘zlashtirib olgan taqdirdagina jadal takomillashib boradi.

Bolalarning o‘z tashabbusiga ko‘ra yoki kattalarning taklifiga ko‘ra hikoya qilib berishga qiziqishini qo‘llab-quvvatlash, ertaklar, suratlar va o‘z shaxsiy tajribasiga oid taassurotlarning so‘zdagi mazmunini qisqa hikoya, mulohaza, tavsiflar yordamida ifodalashni o‘rgatish. Dabdurustdan tug‘ilgan so‘z ijodkorligida, tovushlar va qofiyalar bilan o‘tkaziladigan o‘yinlarda, so‘zlar bilan amalga oshiriladigan sinovlarda, ularning jarangdorligi va ahamiyati, so‘zlar mazmunini talqin qilishda ko‘zga tashlanadigan so‘zlarga qiziqishni qo‘llab-quvvatlash. Til voqyeligini eng oddiy anglashni rivojlantirish, bolalarni «tovush», «so‘z», «gap» atamalarini bilan tanishtirish.

Lug‘at. So‘zning mazmun jihatlarini haqidagi tasavvurlarni takomillashtirish, bolalar nutqlarini antonimlar, sinonimlar, ko‘p ma’noli so‘zlar, umumlashtiruvchi nomlar bilan boyitish, obrazli so‘zlar, qiyoslashlar, o‘xshatishlar, aniq fe’llarni faollashtirish. Nutqning grammatik qurilishi. So‘z o‘zgartirishdagi qiyin holatlarni (ko‘plikdagi otning bosh va qaratqich kelishigi, o‘zgarmaydigan otlar, buyruq mayllari, fe’llar shakllari, tugallangan va tugallanmagan fe’l shakllarini vujudga keltirish) o‘zlashtirishga yordam berish.

Fe’llar, otlar va sifatdan so‘z yasash usullarini shakllantirish. Gap tuzilmasini takomillashtirish, turli xil tuzilmadagi — oddiy, qo‘shma gaplarning, birovlar nutqining faol qo‘llanilishiga yordamlashish. Grammatik vositalarni o‘rganish jarayonida nutqqa nisbatan tanqidiy munosabatni, to‘g‘ri gapirishga intilishni qo‘llab-

quvvatlash. Nutqning tovush madaniyati. Fonematik qabul qilishni, nutqning talaffuz va ifoda jihatlarini rivojlantirish. Artikulyatsiya va akustika jihatidan yaqin tovushlarni (qattiq va yumshoq, jarangli va jarangsiz, shuvullovchi, sonor) eshitishda ajrata olish va uni to‘g‘ri talaffuz etish. So‘zlardagi, tez aytishlardagi, qisqa she‘rlardagi tovushlarni to‘g‘ri ifodalashni mashq qildirish. Ifoda, intonatsiya sur‘ati va balandligini beixtiyor tartibga solishni o‘rgatish.

Yuqorida bayon qilinganlar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, maktabgacha bo‘lgan bosqichdagi katta yoshga yetib inson hayotining eng muhim davrlaridan biri — uning birinchi «dorilfununi» nihoyasiga yetadi. Ammo, haqiqiy dorilfunun talabasidan farqli ravishda bola birdaniga barcha fakul’tetlarda ta’lim oladi. U jonli va jonsiz tabiat sirlarini o‘rganadi (albatta, imkon darajasida), matematikadan dastlabki saboq oladi. Shuningdek, eng oddiy notiqlik kursini ham o‘taydi, o‘z fikrlarini mantiqan va ifodali bayon qilishni o‘rganadi.

Filologiya fanlarini o‘rganish natijasida nafaqat badiiy adabiyot asarlarini emotsional qabul qilishni, uning qahramonlariga qayg‘urishni, balki badiiy ifodalilikka oid til vositalarining eng oddiy shakllarini his qilish va tushunish ko‘nikmalariga ham ega bo‘ladi. Bola kichik tilshunosga aylanadi, chunki u nafaqat so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va gap tuzishni, balki so‘zlar qaysi tovushdan va gaplar qaysi so‘zlardan tashkil topishini anglab olishni o‘rganadi. Bularning barchasi maktabda muvaffaqiyatli ta’lim olish, bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish uchun zarurdir. Lug‘at ishi jarayonida (va boshqa nutqiy vazifalarni hal etish jarayonida) pedagog bolalarda nutqning aniqlik, to‘g‘rilik, ravonlik, ifodalilik kabi sifatlari amalga oshishiga erishishi zarur. Bolalarda fikr bildirish uchun so‘zlovchining niyatini aniq aks ettiruvchi leksik vositalarni tanlab olish qobiliyatini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish lozim.

Bolalar bilan lug‘at ishlarini tashkil qilar ekan, pedagog quyidagilarni hisobga olishi lozim:

- leksikani tashkil etishning mavzuga asoslangan tamoyili;
- semantik jihat (bolani so‘z mazmuni bilan tanishtirish); — so‘zlarni birlashtirishning assotsiativ metodi.

Leksika ishlarining barcha turlarini boshqa nutqiy vazifalar bilan o‘zaro bog‘liqlikda so‘zli o‘yinlar, mashqlar, ijodiy vazifalar shaklida o‘tkazish tavsiya etiladi.

Leksik mazmundagi o‘yinlar va mashqlar – nutqning mazmun jihatini rivojlantirishning zarur sharti hisoblanadi. Ularda turli predmetlar va ob’ektlarni taqqoslash, turli umumiy xususiyatlar va funksiyalarni ajratish muhim ahamiyatga

ega. Bunda real ob’ektlar (o‘yinchoqlar, rasmlar, kiyimlar, mebel va h.k.) ham, xayoliy vaziyatlar (quvnoq va g‘amgin tulkichaning harakatlari, erta va kech kuz ob-havosi va h.k.) ham taqqoslanishi mumkin. Hikoya qilishdan oldingi lug‘at mashqlari bolalarning ravon nutqlarining aniq va obrazli so‘zlar hamda iboralar bilan boyitilishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Raupova L. Nutq madaniyati. Toshkent: 2019.
2. Rasulov R. Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 2009.
3. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. - Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992.